

תורת בטחון – פרשת מקץ

בענין גדר חובת השתדלות

וַיְהִי מִקְצֵי שְׁנָתַיִם יָמִים וַפְרָעָה חֹלֶם וְהִנֵּה עֹמֵד עַל הַיָּאָר. (מא, א)

איתא במדרש (בראשית רבה פט, ג): "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו, זה יוסף, ולא פנה אל רהבים, ע"י שאמר לשר המשקים זכרתי והזכרתי ניתוסף לו שתי שנים", ע"כ.

והנה דברי המדרש תמוהים מאוד, וכבר עמדו כל העולם כולו על דברי המדרש, דמתחילת דברי המדרש מבואר שיוסף היה בוטח בהש"ת. אולם בסוף דברי המדרש מבואר שיוסף לא היה בוטח בהש"ת במה שפנה אל השר המשקים, ונענש וניתוסף לו עוד ב' שנים, וצ"ע. ועוד י"ל, דמהו החטא וחסרון בטחון בזה שיוסף ביקש מאת שר המשקים לזכרו? הרי זהו השתדלות שהיה ביכלתו לעשות כדי לצאת מבית האסורים, ומדוע נחשב זה חסרון בטחון בהש"ת?

שיעור חובת השתדלות

הנה בעיקר שיעור חובת השתדלות האריך הגמ' בברכות (לה, ע"ב): "תנו רבנן: ואספת דגן, מה תלמוד לומר, לפי שנאמר: לא ימוש ספר התורה הזה מפין, יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: ואספת דגן, הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל; רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא: בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: ועמדו זרים ורעו צאנכם וגו'. ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: ואספת דגן; ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: ועבדת את אויבך וגו'. אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל, ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי, ולא עלתה בידן", ע"כ. ומבואר בדברי הגמ' דאיכא חלוקי דעות בענין גדר חובת השתדלות.

ומה שנקט העולם דאיכא ב' דעות בענין השתדלות. דעת הרמב"ן (פר' בחוקתי) שיש לבוטח בה' ואין להשתדל בשום סיבות, רק להשליך על ה' יהבך לבד. ודעת החובת הלבבות (שער הבטחון פרק ד') דעם כל הבטחון צריך לעשות השתדלות. אולם האריך רבותינו ז"ל דלעולם ליכא פלוגתא ואלו ואלו דברי אלקים חיים, ונבאר זה בעזה"ת.

גדר חובת השתדלות תלוי במדרגה של כל או"א

הנה רבינו ישראל סלנטר (אבן ישראל, דרוש ג) ביאר הענין בטוט"ו. וז"ל, "ב"ר (פ' פ"ט) אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו, זה יוסף, ולא פנה אל רהבים ושטי כזב, זה יוסף, שביקש משר המשקים כי אם זכרתי אתך ולא בטח בהקב"ה. הסתירה מבואר. אך הנה יש שני מיני בטחון, בטחון של חובת הלבבות, ובטחון של הרמב"ן. להחזיק צריך לבטוח בהקב"ה ע"י השתדלות דוקא, כי אסור לסמוך על הנס, ואף שאין מעצור להקב"ה להושיע אף בלא השתדלות, אעפ"כ מה

שבכחו לעשות מחוייב הוא לעשות, (ע"ש שער הבטחון פרק ד), וחטא אסא לא היה רק מה שלא דרש בה' כלל רק ברופאים כמפורש בפסוק. ולהרמב"ן הבטחון הוא להשליך על ה' לבד יהבו בלי שום סיבה, ומה שדרז"ל ורפא ירפא, היינו שניתן רשות לרופא לרפא, אבל העובד השלם אין ראוי לדרוש כלל ברפואה טבעית, ולדידיה גם בפרנסה א"צ שום השתדלות רק בטחון בה'. ונראה שאלו ואלו דברי אלקים חיים. דהנה מצינו לרז"ל פלוגתא דתנאי בכיוצא בזה ממש, בפ' כיצד מברכין (לה, ע"ב): ת"ר ואספת דגן וכו', ע"ש. ועיין בנה"ח (שער א' פרק ח) החילוק בן אצל ההמון ליחידים, ולכך דקדקו חז"ל באמרם הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם, רבים דוקא. נמצא שליחידי סגולה ודאי ראוי להיות להם בטחון של הרמב"ן כמו שעשה רשב"י במערה ואתרחיש ניסא דאיברי להו חרובא ועינא דמיא בלי השתדלות כלל, ודברי חוב"ה אמורים לכלל ההמון כולו כמו"ש בנה"ח לר"י, נמצא אלו ואלו דברי אלקים חיים. אמנם גם להחזיק אסור להרבות בהשתדלות, רק לעשות סיבה שיהיה אפשר ג"כ ע"פ הטבע להרויח, ולבטוח בהש"ת, אבל ריבוי השתדלות הוא חסרון בטחון כידוע. והנה יוסף שראה חלום ברור שיהיה מלך כו' אך הואיל והיה ירא ה', היה ירא שמא יגרום החטא ולא יהיה ראוי לנס כ"כ שיהיה בלתי השתדלות, לכן השתדל עצמו ע"י שר המשקים, ולא שיהיה לו שום תקוה עליו ח"ו, רק קצת חטא היה לו שלא בטח רק בהשתדלות כבעל חובת הלבבות, ולאיש גדול כמוהו היה ראוי לו המדרגה הגבוהה יותר לבטוח בה' בלי שום השתדלות [כדעת רשב"י] ובטחון הרמב"ן ז"ל. והשתא מבואר כוונת המדרש, ברוך הגבר כו' זה יוסף שהיה בוטח בה' ולא בכוכבים ח"ו שא"כ לא היה משתדל, ובאמת זה טוב מאד לירא תמיד שמא יגרום החטא ולבטוח בה', אך שצריך עוד תנאי שהיה חסר ביוסף, דהיינו שלא יפנה אל רהבים שצריך שיגיע אל המדרגה הגבוהה עוד יותר שלא יפנה כלל את ההשתדלות רק בטחון לבד, עכ"ל. הרי מבואר דלעולם ליכא פלוגתא בענין שיעור חובת השתדלות, רק דהכל תלוי כפי מדרגה של כל אחד ואחד.

השתדלות הוא סיוע לבוטח בה'

הנה הבית הלוי ביאור יסוד זה בטוט"ו שהביא מדרש הנ"ל וכתב וז"ל, "ורבים חקרו על המדרש מה שאמר בתחילה זה יוסף, וביאורו הפשוט, דהנה באמת התורה התירה לאדם ההשתדלות בצרכי גופו וכמשה"כ (דברים טו, יח): וברכך בכל אשר תעשה, וכן כתיב (שם יא, יד): ואספת דגן ותירושך ואמר ר' ישמעאל במסכת ברכות (לה, ע"ב) הנהג בהם מנהג דרך ארץ, ועיקר הענין יש לומר דהו כלל לאיש הישראלי שיהיה לבו שוקט ובוטח בה' והא דהתירה התורה להשתדלות הוא משום דלא כל אדם יכול להגיע למדרגת הבטחון הגמור וע"כ הותר לו ההשתדלות כדי שיהיה לו סיוע שיגיע למדרגת הבוטח וצריך כל אדם לחדש לו מלאכה ועסק כדי שיהיה נקל לו לבטוח בה'. וכמו דמצינו בכל התורה שהתירה לפעמים כדי שיהיה לו סיוע לבא להמדרגה המבוקשת וכו'. וא"כ שיעור ההשתדלות

הנרצה אינו שזה בכל אדם רק כל אחד לפי ערכו, דמי שיכול להגיע לבטוח במעט מלאכה אזי מה שירבה להשתדל יותר מכפי הנצרך לו לזה השיעור כבר יחשב לו לחטא נגד מדת הבטחון כי הרבה להלוך אחרי ההשתדלות ולא בטח. ומי שבטחונו עדיין קטן משל חבירו יוכל לעסוק במלאכתו יותר מחבירו עד שגם הוא יהיה יכול להשקיע רוחו ולבו לבטוח בה' דעיקר בחינת בטחון הוא השקמת רוחו ולבו להשליך על ה' ייבנו. ומי שמרבה בהשתדלות יותר מכפי הנצרך עונשו שמן השמים יוסיפו על הצטרכותו להשתדלות ולא יזומן לו פרנסתו רק ע"י יגיעת בשר הדרך שבחר לו. והנה השתדלותו של יוסף שאמר לשר המשקים כי אם זכרתי אל פרעה הוא השתדלות קטנה ופחותה שנוכל לשער דהרי אין בו רק דיבור אחד ובפרט כי ראה יוסף כי מן השמים הוא בא, דהרי יוסף הבין דכל מה שהובא השר המשקים לבית הסוהר וכן כל חלומו הוא רק כדי שמוזה תצמח גאולה ליוסף. וכיון שרואין אנחנו שיוסף נענש גם על זה הא מוכח מזה דכל כך היה בטחונו גדול עד כי גם זה המועט למותר נחשבה לו ומזה העונש ניכר גודל בטחונו מה שאין לשער ממש. וזהו שאמרו אשר שם ה' מבטחו זה יוסף ולא פנה אל רהבים דלפי גודל בטחונו לא היה לו לפנות כלל אל רהבים ואפילו בדיבור קל", עכ"ל.

ונמצא, דחטא של יוסף היה שעשה השתדלות שאינו כפי דרגתו של בטחון בהשי"ת. כמו דאיכא חטא לכל אחד ואחד להרבות בהשתדלות יותר מדאי. וביאור בחטא זה, היינו משום שאילו היה בוטח בה' באמת בלב שלם, לא היה לו להרבות בהשתדלות יותר מדאי, וזהו שהוא מרבה בהשתדלות מראה שהוא אינו בוטח בה', רק בוטח על מעשה ידיו, וזהו הביאור בעיני חומר החטא של ריבוי בהשתדלות, שסיבתו הוא משום חסרון בטחון בהשי"ת.

השתדלות של יוסף היה מתוך יאוש

והנה החזון איש כתב (אמונה ובטחון פרק ב', אות ו') לבאר החטא של יוסף באופן אחר וז"ל, "אם כי עיקרי הבטחון מחובת הלב, ומסתעפים ממנו מצוות מעשיות, בחובה של מניעה מפעולות נגד חבירו, יש בזה גם גדרים בפעולות של השתדלות המותרת, ולפעמים הבטחון מתנגד להשתדלות ואוסר אמצעים מיוחדים. והנה נתחייבנו לדון במחשבתנו כל פעולה טרם עשייתה אם היא מוסכמת ממדת הבטחון. וחז"ל אמרו (מדרש ה"ל) כי השתדלותו של יוסף הצדיק לבקש משר המשקים והזכרתני, היתה כולו במדת הבטחון, ואמרו אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו זה יוסף ולא פנה אל רהבים וגו' שבשביל שפנה אל שר המשקים נתוסף לו שתי שנים, ר"ל יוסף ידע שאין הצלתו תלויה בהשתדלות והכל מיד ה' אבל בהיות שנתחייב האדם בפעולות ולא לסמוך אניסא, חייב יוסף את עצמו לשמש בהזדמנות זו ולבקש משר המשקים, ואמנם בהיות שלפי תכונת הרהבים אין בטבעו ליכור ולהיטיב אין ראוי המעשה הזה רק מתוך יאוש, והמיואש עושה כל מה שיכול אף דברים הרחוקים מכל תועלת, אבל אין לבוטח לעשות כמו אלה ואין פעולה זו מפעולות החובה, ויש במעשה זה כעין זריית אבק על זוהר האמונה והבטחון, ואחרי שאינה חובה היא אסורה, וכונת חז"ל על הפעולה ולא על מדת הבטחון של יוסף חלילה, וידע יוסף שאין עזר מבן אדם בלתי מיד ה'

לבד, אבל מה שחייב עצמו לשאול משר המשקים לא הי' לפי קבלת חז"ל דין אמת, אלא לא הי' לו לפנות אל רהבים", עכ"ל. הרי, דהחטא לא היה תלוי דוקא משום שיוסף היה בדרגה גבוהה במדת הבטחון, רק דמה שעשה לא היה בכלל השתדלות שהיה ראוי שמועיל בדרך הטבע, דהשר המשקים אין בטבעו לזכות את יוסף, והיה רק מתוך יאוש, והשתדלות שאינו חובה אסור גמור לעשותה!

יש איסור ריבוי השתדלות הנוגע לכל אחד ואחד

וזהו יסוד גדול בעיני חובת השתדלות, ונוגע לכל או"א, אפילו למי שאינו במדרגה גבוהה במדת הבטחון. דאינו רשאי לעשות כל מה שיכלתו לעשות, דאם עושה דבר שאינו בגדר "חובת השתדלות" זהו חסרון בעיקר אמונה ובטחון בהשי"ת. שהרי אותו השתדלות הוא רק משום שבוטח על השתדלותו ואינו בוטח בהשי"ת.

ובאמת או"א להאריך די ספוק בענין החמור הזה, אך מפאת היריעה נסתפק במעשה המאירה המובא בשולי הדף של ספר חפץ חיים על התורה (מעשי למלך, עמ' ק"ו) וז"ל, "שני האחים הללו קנו יער גדול בשותפות והרויחו הרבה. עדיין היו עסוקים במכירת העצים שכבר כרתו ועוד נשאר להם לפי החוזה משך זמן לכריתה. והנה עתה נזדמן להם לקנות יער חדש, שלפי הראות עשירות גדולה נשקפת לו, ואחד מן האחים מסרב בדבר וטעמו ונמוקו שאין בדעתו להכנס לעסקים חדשים בעת שעדיין הוא עסוק בעסק היער שקנו כבר. ולעומתו האח השני תקיף בדעתו לבלי להחמיץ הענין ולקנות גם את היער השני. והנה החליטו האחים להגיש תעצומותיהם לפני החפץ חיים, ואחרי דבריו לא ישנו. וכשהציעו טענותיהם לפני ענה להם מקודם שאין לו ידיעה ומושג מעסקים כאלה, וכי אין ביכלתו ליעץ להם. ורק אחרי שהפצירו בו ואמרו לו, שהדבר יגיע עד לידי מחלוקה בין האחים, רק אז נזדקק להם וענה ואמר: לא נביא אני ולא בן נביא אלא אספר לכם מעשה וממנו תלמדו וכן תעשו: לאיש אחד היתה חבית מלאה יין רגיל היה לשפוך את היין מתוכה דרך ברזא בתחתיתה במשך עשרה רגעים. היה שם "פקח" אחד ואמר לו לבעל החבית לעשות עוד ברזא בחבית וישפך היין דרך שניהם במשך חמשה רגעים. נטפל לו בעל החבית: הייתי מקשיב לעצתך המחוכמה, לו יכולתי להוציא מן החבית יין במדה יותר מרובה מאשר היא מכילה, ואם זאת לא אוכל לעשותו, למה לי הברזא השניה. ב"ה יש לי פנאי לחכות עוד חמישה רגעים. וכן הבינו האחים השואלים, כי אם יעשו עוד ברזא בחביתם לא תוסיף החבית תת יין במדה יותר מרובה ומשכו את ידיהם מן העסק החדש. וכעבור שנתים נפגשתי בדרך מסעי מווארשא לוולנא את אחד האחים. וספר לי על המופת של הח"ח זצ"ל לבלי לקנות את היער, כי סוף דבר היה שמי שהוא אחד קנהו, ואבד את כל הוננו בענין רע", עכ"ל.

ומדברי מרן הח"ח חזינן אספקלריא מאירה במי שמרבה בהשתדלות, שהוא ממש כמו עשיית עוד ברזא בחבית, ואינו מוסיף לקבל כלום ממה שהוא בחבית, רק ממחר שפרכתו! וכן הוא לגבי פרנסתו של אדם שגזר לו הבורא, די לו בהשתדלות הראויה לו, כי אינו מוסיף כלום במה שמשתדל יותר מדי, והבין!